

ПРОБЛЕМА АКУЛЬТУРАЦІЇ І НАСТУПНИЦТВА КУЛЬТУРНИХ ТРАДИЦІЙ У МУЛЬТИКУЛЬТУРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

М. І. Сторожик

аспірантка кафедри філософії

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут»

У статті розглядаються проблеми мультикультурного суспільства в контексті наступництва культур та видів перенесення елементів надбудов в різні соціальні середовища та специфічне місце у цьому процесі освіти з позицій матеріалістичної методології.

Ключові слова: мультикультурне суспільство, наступництво культур, перенесення елементів надбудови, освіта.

Сучасне суспільство має дуже багато значень: глобалізоване, постіндустріальне, мережене, мультикультурне. Аспект мультикультурності пов'язаний із змішаними формами культури, які сьогодні продукуються суспільством, приваблюють дослідників, адже, не зважаючи на різноманітні теоретичні експлікації цього феномену рано ставити остаточну крапку в його соціально-філософському осмисленні. Особливо гостро проблеми збереження, спадкоємності, сталості постають у кризові часи. А ось у чому полягає діалектична єдність поступальності, розвитку і наступництва, сталості – різні вчені дають різнобічні інтерпретації. В світлі ж процесів глобалізації ця проблема постає знову в новій якості і потребує ґрунтовної філософської рефлексії.

Діалектика соціально-культурної спадковості розглядалася Бистрицьким С.К., Парнюком М.О.; дослідженню формаційного процесу, проблемам культурного процесу, суспільного виробництва, духовного життя, спадкоємності поколінь, культурної спадщини присвячені праці Байбуріна А.К., Байруліна В.С., Бакірова В.С., Балістана А., Баллера В.О., Віндельбанда В., Гребнера Ф., Давидовича В.С., Дюркгейма Е., Еліаде М., Келле В.Ж., Кримського С.Б., Мазепи В.У., Малиновського Б., Ратуєля Ф., Редфілда Р., Рикера П., Тейлора Е., Топорова В.Н., М. де Унаслуно, Фрезера Дж., Фробеніуса Л., Хайєка Ф., Хортон Р., Шмідта В., Шпенглера О., Чукут С., феномену мультикультуралізму як механізму інтеграції у сучасному суспільстві, взаємодії етнічного і культурного різномаття в процесі глобалізації соціуму присвячені праці: Барта Ф., Бочарова Ю., Грей Дж., Куропятника А., Лебедева Н., Малахова В., Паланкіна П., Петрова С., Тейлора Ч., Шакірова А.

Метою статті є дослідження проблеми акультурації і наступництва культури в суспільстві у контексті аналізу таких важливих со-

ціальних проблем, як: освіта, соціальний контроль, економіка, система пізнання, мораль і віросповідання, види творчості. Методологічною основою дослідження зазначеної проблеми є діалог культур, їх взаємовплив, взаємопроникнення та провідні тенденції сучасної соціально-культурної динаміки в умовах мультикультурного глобалізованого суспільства.

Історичний розвиток суспільства включає два різних моменти: з одного боку, безперервні кількісні зміни і якісні перетворення речей і процесів, безперервне виникнення нового і знищення старого; з іншого – безперервні зміни одночасно утримують в собі повторення певних явищ і якостей (момент усталеності і відносного спокою). Без такого повторення історичний процес перетворився б у механічне нагромадження подій і явищ, сукупність випадковостей, що не мають внутрішньої єдності і закономірного зв'язку (до такого висновку, наприклад, прийшли В. Віндельбанд, Г. Ріккерт, Б.Малиновський).

Досліджуючи поставлену мету важливим завданням є виявлення особливостей і основних механізмів повторюваності. Марксистська методологія пропонує, спираючись на формаційний підхід дослідження соціально-історичного процесу виділити три головних види повторюваності з історичного погляду: повторюваність в рамках однієї суспільно-економічної формації; повторюваність в ряді формацій; повторюваність в безперервності історичного процесу як вертикалі соціального розвитку взагалі.

Повторюваність в рамках однієї формації є найбільш загальною і основою своєю має систему виробничих відносин, постійне відтворення яких в економічній діяльності даної формації зумовлює повторюваність всіх інших видів діяльності (політичні і правові відносини, релігійні уявлення, філософські погляди тощо). Тобто, один із основних законів взаємодії

базису і надбудови полягає в повторюваності явищ в надбудові на основі відображення надбудовою базису. Отже, «країна промислово більш розвинута, показує менш розвиненій країні лише картину її власного майбутнього» [3]. Будуть це феодальні чи капіталістичні системи, незалежно від значних відмінностей між собою в своїй емпіричній формі (наприклад, феодальна Європа чи феодальний Китай), будуть мати спільні основні риси. Спільність рис спостерігається і на рівні надбудови, що проявляється в схожих політичних поглядах, правових кодексах, філософських ідеях тощо (капіталістична Японія ближче капіталістичній Європі, ніж капіталістична Японія феодальній Японії).

Вирішення проблеми наступництва культури без врахування факту відображення надбудовою базису приводить до появи різноманітних напрямків і шкіл, які не можуть об'єктивно дати сутнісного пояснення явищ взаємопроникнення культур, хоч висувають багато оригінальних ідей в дослідженні цієї проблеми.

Одна із таких шкіл – еволюціоністська школа в культурології (представники Е.Тайлор, Г.Спенсер) висуває цікаву ідею про зумовленість еволюції суспільства, його автохтонних культурних фаз технічними здобутками, і схожість культур різних народів пояснює схожістю їх технічних знарядь. Близьку точку зору висловлює і А.Вебер, заслуга якого полягає в зосередженні уваги на дослідженні причин кризових явищ суспільного життя та пріоритетом матеріально-технічного боку цивілізаційного процесу над духовним життям людини і людства. Правильне по суті пояснення (адже техніка входить до структури суспільно-економічної формації) виводилося представниками школи із схожості людської духовної культури, яка прив'язувалась до подібних природних умов (тобто, якщо людина живе біля водойми, поряд з якими є дерева, то це приведе до однакового винаходу – човна). Ця теорія вірно підкреслює існування культурної еволюції, але зводить цей процес до схожості людської психіки замість схожості матеріальних умов, що і визначають розвиток самої психіки і духовної культури. Розглядаючи магічну культуру неправомірна методологія зведення або нехтування матеріальною основою в процесі дослідження цього феномену. На її тлі можлива, наприклад, тотожність магічної культури на всій території Земної кулі, як в минулі часи, так і на етапі сучасного розвитку людства в його різноманітних і віддалених одне від одного примітивних племенах, її однаковою містично-ірраціональною психічною і духовною структурою первісного людства. Магічна культура виникає не із-за однакової духовної

структури, а, навпаки, сама магічна культура і духовна структура (як магічне розуміння світу і магічний вплив на природу) зумовлені однаковим економічним (точніше, мисливським) відношенням до природи. Це ж саме відноситься і до подібних первісних землеробських цивілізацій (які не мали контакту між собою – Азія, Африка і давня Америка), і до реформаційних процесів, коли схожі причини та ідеї привели до схожих наслідків у Франції, Голландії, Англії, Шотландії і Швеції. Тобто, в історії багато прикладів повторюваності відомих явищ в схожих умовах.

Інша теорія – теорія культурних кіл (представлена Лео Фробеніусом, Францем Гребнером та ін.) – пояснюють подібність культур різних народів приналежністю їх до одного і того самого культурного кола – фізичним контактом, міграцією, акультурацією, розповсюдженням культури, тобто, наслоюванням культур різних народів і культурних кіл одне на одне, не помічаючи самостійної і оригінальної еволюції самого даного суспільства або народу. Ця теорія зосереджується на зовнішніх факторах (зовнішні впливи, політичне підкорення, культурна дифузія), і випускає з уваги те, що існує внутрішня самостійна еволюція суспільства і народу, що саме запозичення елементів чужих культур визначається станом і потребами власне економічного розвитку, та, кінець кінцем, переносить центр уваги на розповсюдження і запозичення того, що виникло, з проблеми виникнення самої культури та її законів.

Засновник функціоналістського підходу американської соціальної антропології Б.Малиновський критикував як еволюціоністський підхід Фрезера з його виділенням стадій еволюції, так і дифузійонізм Гребнера з його вивченням окремих фактів із контексту і зосередженістю на зовнішніх ознаках, наполягаючи на тому, що «культурний процес є цілісність, яку ми не можемо розчленувати ізолюючи від цілого предмети матеріальної культури, соціальні зв'язки в чистому вигляді або мову як деяку самодостатню систему» [2, ст 144]. Тобто, в своїх роботах він прагнув показати, що без теоретичного контексту факти не мають змісту, та й сама теорія має сенс лише тоді, коли здатна пояснити нагальну потребу цих фактів для функціонування даної культури.

Найбільш загальний вид повторюваності в історичному процесі є повторюваність певних рис нижчих стадій розвитку на вищих стадіях. Звісно, повторюваність не можна звести до простого механічного повторення старого і руху по колу. Наступництво слід розуміти як діалектичний процес розвитку, як заперечення заперечення, коли перше заперечення знімає деякі попередні властивості, а друге заперечення

чення є породження заперечення цих попередніх властивостей, частково відновлюючи ці попередні властивості і повторюючи їх в основному змістовному зв'язку і на вищому рівні. Отже, повторюваність зумовлена діалектичним характером будь-якого заперечення, яке не тільки заперечує певні властивості тієї чи іншої стадії розвитку з одночасним утриманням інших (позитивних) властивостей, тобто спіралеподібно де новотвір – є збереження кращих властивостей.

Згідно матеріалістичного розуміння історії, «в суспільному виробництві свого життя люди вступають в визначені (певні), необхідні, від їх волі не залежні відносини – виробничі відносини, які відповідають певним ступеням розвитку їх виробничих сил. Сукупність цих виробничих відносин складає економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому стоїть юридична і політична надбудова і якому відповідають деякі форми суспільної свідомості» [4; 6]. А Ф.Енгельс про відношення між базисом і надбудовою та між різними частинами надбудови писав, що «весь великий шлях розвитку проходить у формі взаємодії» [5]. Взаємодія передбачає відносну самостійність базису і надбудови, при чому відносна самостійність не обмежується сферою базису, а розповсюджується на всі сфери суспільного життя, в тому числі і в першу чергу на надбудову, яка виникає із базису, разом з тим в своєму розвитку досягає певної самостійності по відношенню до базису. У відносній самостійності надбудови можна виділити внутрішню і зовнішню сторони. Внутрішня сторона – відносна самостійність надбудови полягає у взаємному впливі надбудов одна на одну і на базис в межах одного і того ж суспільства, тільки як відношення надбудови до того базису, із якого вона утворилася. Зовнішня сторона – взаємовплив надбудов різних суспільств, тобто, надбудов, які породжені різними базисами, незалежно від того, мова йде про взаємовплив суспільств, які існують одночасно і знаходяться в контакті, чи про те, що надбудови попередніх суспільств, що давно зникли, відокремилися від свого базису та історично переносяться в більш пізні суспільства.

Можна виділити два аспекти зовнішнього впливу надбудов в історичному суспільстві одна на одну: як взаємовідношення різних культур і як історичне перенесення культур. В останньому випадку перенесення виступає у вигляді наслідування традиції і спадкоємності в історичному розвитку.

В історії науки можна виділити декілька підходів до розуміння закономірностей такого переносу, від завуальованого до повного заперечення залежності надбудов через факт їхнього перенесення. Першу групу репрезен-

тують погляди представників так званої «теорії культурних кіл» і «культурних морфологій» (Л. Фробеніус, Ф. Ратуель, Ф. Гребнер, В. Шмідт, В. Копперс, О. Шпенглер і більшість американських культурних антропологів), які виходять з того, що окремі суспільства і народи живуть не ізольовано один від одного і відчують вплив як існуючих суспільств, так і попередніх традицій. З чого робиться висновок, що політичне і духовно-культурне життя того чи іншого суспільства визначається не розвитком його економічної основи і власної історії, а в першу чергу зовнішнім впливом ряду суспільств, тобто тим «культурним колом», до якого належить даний народ і під впливом якого він морфологічно розвивається.

Інша позиція має більш радикальні погляди, які можна охарактеризувати як заперечення залежності. На основі того, що різні духовно-культурні утворення (релігійні, етичні, філософські, наукові погляди тощо) можуть передаватися із одного суспільства в інше, робляться наступні висновки: 1) якщо різні частини надбудови здатні відокремлюватися від свого базису та історичного середовища, то надбудова незалежна від базису, і живе самостійним життям; 2) якщо не має закономірного зв'язку між базисом і його надбудовою, то різні соціальні установи можуть бути відділені від свого базису «по волі начальства (або... по волі суспільства і уряду)» [1,139], пересажені в інше суспільство і прищеплені до різних інших суспільних базисів.

На особливу увагу заслуговує досвід американських дослідників, які в силу своїх особливих причин велику увагу приділяють проблемі перенесення культур в інше середовище, зібрали великий матеріал і виробили ряд нових понять (наприклад, поняття дифузії, аккультурації, роль національного характеру, загальнолюдський контекст тощо).

Проте слід зауважити, що висновки, до яких приходять представники вищезазначених напрямків, обмежені методологічно, адже вони зупиняються на формі перенесення культур і на зовнішньому відношенні явищ (автохтонних і запозичених), проте не шукають приховані внутрішні закономірності цього відношення. Історія знає багато прикладів перенесення культур. Це і запозичення античними державами одна у одній різних досягнень, це і асимілювання християнами язичницьких богів, це і перенесення із Англії буржуазної ідеології і політико-правових інститутів в передреволюційну Францію, а ідеї та інститути французької буржуазної революції XIX-XX ст. в інші країни, і не лише європейські, і не лише буржуазні, а й напівфеодальні і патріархальні (в Туреччину після Першої світової війни або в країнах Африки, що знаходяться під впливом Заходу).

Історія має багато свідчень перенесення культур. Сама ж можливість такого перенесення залежить від характеру базиса відповідних суспільств, що є основною закономірністю проблематики переносу. Крім того, існує ще й спрямованість перенесення від одного суспільства до іншого, яка залежить від ступеня розвиненості цих суспільств. Як правило, перенесення здійснюється від більш розвинутого суспільства в менш розвинене, або, у випадку приблизно однакового ступеню розвинутої суспільств, запозичення бувають двосторонніми і взаємними. Наприклад, версальська Югославія або Польща на Францію та Англію не мали ніякого ідейного, політичного або культурного впливу, тоді як самі запозичували не лише парламентські інститути, а й художні, філософські і наукові погляди. В той час як країни, що стояли на більш-менш однакових ступенях економічного розвитку, наприклад, Англія і Франція в XVII-XVIII ст., здійснювали спонтанний взаємний обмін політичними, соціальними, філософськими і художніми ідеями.

В жодному разі не можна спрощено підходити до будь-якого факту перенесення, адже історичний розвиток – це складне явище, особливо в сучасному міжнародному спілкуванні найрізноманітніших суспільств, культур та ідей. Наука, між іншим, тому і виникла, що існують «труднощі» і «складності»; якби сутність, істина і закономірність проявляла себе безпосередньо, то ніяка б наука була б потрібна.

Тепер звернемося до подальшої долі запозиченого культурного досвіду. В основному всі можливі варіанти можна звести до двох: 1) розвиток запозиченого культурного матеріалу в тому ж напрямку в схожих країнах і у такий спосіб прискорення розвитку цих країн; 2) пристосування, адаптація, зміна і використання запозиченого в інших суспільних умовах.

Перший варіант можливий тоді, коли перенесення ідей та інститутів відбувається з якоїсь більш розвинутої країни в менш розвинену, але зі схожими матеріальними умовами (в сучасній науці за цим явищем закріпився науковий термін Ф. Боаса «аккультурація»). В цьому випадку запозичені ідеї та інститути розвиваються далі в новому середовищі, пристосовуються до нових умов і тим самим спрямовують, збагачують і прискорюють розвиток країни, що знаходиться на більш низькому ступеню розвитку.

Так, ідеї англійської революції XVII ст. (Юм, Локк тощо) прискорили ідейну підготовку французької революції XVIII ст.; або відновлення римського права допомогло ще слабкому товарному виробництву середньовічних міст знайти відповідне правове вираження в

боротьбі проти різних перешкод, створених старим правом натурального і феодального господарства. В цьому випадку маємо перенесення не чогось нового, якісно відмінного, а готових форм одного і того ж, але більш розвинутого на менш розвинене, проте змістовно однорядного, і тому в результаті маємо прискорення принципово одного і того ж розвитку. Звісно, розвитку притаманна конкретність і певна оригінальність, воно не може бути простим механічним копіюванням (останнє може бути тільки тимчасовим), творчим засвоєнням форм та ідей, які в конкретних умовах в рамках загальної закономірності приймають місцеві відтінки і відмінності.

В другому ж варіанті перенесення культурний матеріал має в новому соціальному середовищі такі зміни і переробку, які виходять за межі простого пристосування, і доходять до якісних змін і навіть викривлення (деформації) первинного матеріалу.

Прикладом можуть виступати більш глибокі зміни у напрямку радикалізації, зміна англійських буржуазних ідей при перенесенні їх до Франції, де за умов гострих класових протиріч і сприятливого співвідношення класових сил вони були політизовані і радикалізовані французьким Просвітництвом та привели навіть до атеїстичних висновків, що значно відрізнялося від англійського оригіналу.

Сутнісні зміни змісту перенесеної форми культур, мають місце там, де умови і характер середовища інші. Наприклад, Г. В. Плеханов, коли досліджує взаємний вплив літератур, аналізує приклад наслідування гомерівської «Одісеї» в «Енеїді» Вергілія і грецької класичної трагедії у французькій псевдокласичній. У цих випадках зовнішня форма зосталася, але в інших суспільних умовах внутрішній зміст її змінився. Дійові особи Гомера стали по суті римлянами епохи Августа, а расинівський Ахіл став справжнім маркізом XVII ст., і аж ніяк не героєм кінця варварства і початку цивілізації [5, 659].

Те ж саме можна сказати і про християнство, яке було породжене загибеллю римської рабовласницької імперії, у феодальному ж суспільстві зазнало значних змін: так, вимога рівності людей насичена була новим змістом і внесена ієрархічна нерівність, тобто, від протесту проти існуючого устрою і прагнення до кращого світу та рівності людей християнство перетворилось на ідеологію класового феодального, а пізніше капіталістичного порядку.

І, накінець, найбільші зміни виникають тоді, коли відмінності суспільств надто великі, коли вони якісної природи. Так відбулося, коли європейські варварські племена і народи прийняли християнство або коли християнство капіталістичними державами нав'язувалося

примітивним племенам, незалежно від того, відбувається це у зв'язку з тісними контактами, під впливом пропаганди, або підкупу, шантажу чи насилля, - має місце викривлення або деформація ідей, наповнення запозичених форм іншим змістом. Варварські народи внесли до монотеїстичного християнства своїх політичних богів, свята і анти містичних демонів, так що серед широких верств віруючих християнство і в наш час представляє собою передязичний політеїзм з проявами анімізму і магії.

Третьою стороною запозичення поряд із загальними умовами перенесення і подальшою долею взятого матеріалу є відбір та умови культурних трансформацій. Це відбувається тому, що при історичному перенесенні культурних форм успадковуються не всі, а лише деякі частини надбудови, зберігаються лише певні традиції, решта ж відкидається і поступово зникає.

Процес відбору має певні аспекти: відбір по відношенню до своєї власної, успадкованої з минулого надбудови; і відбір по відношенню до перейнятої, чужої надбудови.

Історія будь-якого народу дає переконливі приклади першого виду відбору. Так, у Давній Греції традиційні олімпійські ігри святкувалися з 776 р. до н.е. по 394 р. н.е, були забуті і відроджені лише 1500 років потому; в Римській імперії, у зв'язку зі змінами соціальних умов, змінилися і боги: від Юпітера в III ст. перейшли до Мітри, а з прийняттям християнства стали переслідувати свою попередню релігію.

Найбільш яскраво відбір проявляється по відношенню до чужої культури. Наприклад, феодальне суспільство перейняло із античності одні, а буржуазне суспільство епохи Відродження зовсім інші елементи. Прогресивна буржуазія успадкувала від феодального суспільства лише літературну традицію і відкинула філософські та політичні ідеї, а в період імперіалізму, коли перетворилась на реакційну, знову повертається до реакційних ідей і навіть відновлює ідеологію Фоми Аквінського.

В питанні про перенесення ідей суттєвим моментом є визнання існування процесу об'єктивної і опрідмечування ідей в матеріальних предметах і процесах (адже не може бути науки без книги чи інструментів, релігії без культу, мистецтва без творів тощо), який є також і найсуттєвішим моментом в історичному русі надбудови.

Процес об'єктивізації суспільної свідомості в соціальному розвитку приводить до появи нової форми спадкоємності, що поступово перетворюється на основну, духовну спадкоємність як традицію, яка виступає як історичне накопичення (акумуляція) і спадкоємність та

передача духовних досягнень від людини до людини, від покоління до покоління.

Традиція існує поряд з іншими різноманітними формами спадкоємності, які виробило людство впродовж всієї своєї історії, - це і ритуали, і звичаї, і закони, і інновації тощо [7,127]. Хоча традиція є однією із форм формальної спадкоємності, вона «скерована на внутрішнє. Так, більшу частину знання дає людині не безпосередній досвід та спостереження, а безперервний процес, пропускання крізь себе традицій, що засвоюються. Необхідною умовою цього процесу є визнання і дотримання окремою особистістю моральних традицій, що не піддаються обґрунтуванню з позицій загальноприйнятих теорій раціональності» [7,129].

Транслятором традиції виступає перш за все освіта. Адже основний зміст освіти спрямований на забезпечення передачі і засвоєння молоддю досвіду попередніх поколінь, а вже після засвоєння виникає потреба у розвитку, змінах, інноваціях. Зміни не можуть виходити із якихось суб'єктивних бажань, а мають спиратися на об'єктивні основи. Сучасна дійсність така, що потребує змін у всіх сферах життя, в тому числі і в освіті. Напрями та зміни в сфері освіти мають бути виваженими і обґрунтованими, тому тут, як ніде інше, необхідно враховувати закономірності об'єктивного процесу усталеності (в даному аспекті – традицій в освіті) в процесі безперервного виникнення нового. Освіта як концентрована форма процесу соціалізації покликана зберігати і культивувати існуючі традиції, запобігати непотрібних і шкідливих експериментів задля експериментів.

Україна, яка є частиною європейського простору і освітнього також, де здавна існує високий рівень культурного розвитку по суті входить в суспільство мультикультурне. Це суспільство передбачає толерантне відношення до паралельного існування культур з метою їх взаємного проникнення, збагачення і розвитку в загальнолюдському руслі із визнанням прав за колективними суб'єктами у збереженні культурних відмінностей. Це проявляється в тому, що етнічним і культурним общинам надається можливість управляти навчанням і освітою своїх членів, виражати політичну оцінку, а своєю полі культурністю демонструвати якості мультикультурного соціуму.

Тому Україна, яка спрямовує всі зусилля для входження в європейський простір, має не лише запозичувати (механічну і необґрунтовану орієнтацію болонського процесу), але і пропонувати власні цікаві надбання і здобутки світовому співтовариству.

Також важливою рисою сучасної постіндустріальної цивілізації є орієнтація на виробництво і розвиток знань в різних галузях, які

об'єднують у собі множину різноманітних можливостей індустріальної і традиційної культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ленин В. И.* Что такое "друзья народа" / В. И. Ленин // Поли. собр. соч. Т. 1. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1893-1894. – С. 125-346.
2. *Малиновский Б.* Научная теория культуры / Бронислав Малиновский. – М.: ОГИ, 2005. – 184 с.
3. *Маркс К.* Капитал. Критика политической экономии / К.Маркс, Ф.Энгельс. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1960. – 570 с.
4. *Маркс К.* К критике политической экономии / К.Маркс, Ф.Энгельс // Сочинения. Т. 13. Избранные философские произведения. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1959. – С. 5-9.
5. *Маркс К., Энгельс Ф.* Письмо Йозефу Блоху, 21[-22] сентября 1890 г. / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. Т. 37. Избранные философские произведения. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1965. – С. 393-397.
6. *Плеханов Г. В.* К вопросу о развитии монистического взгляда на историю / Г. В. Плеханов // Избранные философские произведения: в 5 т. – Т.1. – М.: Политиздат, 1956. – С.507-730.
7. *Чукут С. А.* Генеза духовної культури: (управлінський вимір) / С.А. Чукут; Українська академія дерд.управління при Президентіві України. – К.: [б.в.], 1999. – 256 с.

Стаття надійшла до редакції 27.05.2011 р.